

ЦІННІСНА ПАРАДИГМАЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ ГЕОПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ КІНЦЯ ХІХ-ПОЧАТКУ ХХ СТОРІЧЧЯ

Федорук Петро Іванович

здобувач Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (Україна)
petr@ste.kiev.ua

ЦЕННОСТНАТА ПАРАДИГМАЛНОСТ НА УКРАИНСКАТА ГЕОПОЛИТИЧЕСКА МИСЪЛ ОТ КРАЯ НА ХІХ И НАЧАЛОТО НА ХХ ВЕК

Федорук Петр Иванович

Изследовател на Националния педагогически университет
“М.П. Драгоманов” (Украина)
petr@ste.kiev.ua

Анотация

В статията се анализират геополитическите трудове на изтъкнатите украински мислители от края на ХІХ – първата половина на ХХ веков (М. Драгоманов, С. Подолинский, М. Михновский, Ю. Бачинский, М. Грушевский, В. Виниченко, В. Липинский, С. Рудницкий, О. Бочковский, А. Синявский, Н. Сциборский, В. Старосолский, С. Днистрянский, С. Шелухин, Ю. Липа и др.). Доказва се, что тези мислители на високо научно ниво са изследвали историята на украинския народ, неговия манталитет, култура, ценности. Подчертава се приоритетността за отечествената геополитическа мисъл на ценностите, присъщи на съвременните високоразвити общества: ценността на човека като духовно същество, стремящо се към само-реализация, свобода, социална справедливост, равенство на правата и т.н. Описват се принципите на разбиране на геополитическите интереси и приоритети на развитието на Украйна, което се проследява в определянето от тях на предназначението на украинската държава, закономерностите на реализацията на нейната вътрешна и външна политика. Обосновава се целесъобразността от реализацията на предимствата, които предоставя стратегическото разположение на Украйна на прехода между европейската и азиатската цивилизации, което, по принцип, даже задължава Украйна да стане комуникационна верига, обединяваща Запада и Изтока, Севера и Юга.

Ключови думи: геополитика, ценности, приоритети, Украйна, международни отношения.

ЦЕННОСТНАЯ ПАРАДИГМАЛЬНОСТЬ УКРАИНСКОЙ ГЕОПОЛИТИЧЕСКОЙ МЫСЛИ КОНЦА ХІХ-НАЧАЛА ХХ ВЕКА

Федорук Петр Иванович

соискатель Национального педагогического университета
имени М.П. Драгоманова (Украина)
petr@ste.kiev.ua

Аннотация

В статье анализируются геополитические труды выдающихся украинских мыслителей конца XIX – первой половины XX веков (М. Драгоманов, С. Подолинский, М. Михновский, Ю. Бачинский, М. Грушевский, В. Винниченко, В. Липинский, С. Рудницкий, О. Бочковский, А. Синявский, Н. Сциборский, В. Старосольский, С. Днистрянский, С. Шелухин, Ю. Липа и др.). Доказывается, что эти мыслители на высоком научном уровне исследовали историю украинского народа, его менталитет, культуру, ценности. Подчёркивается приоритетность для отечественной геополитической мысли ценностей, присущих современным высокоразвитым обществам: ценности человека как духовного существа, стремящегося к самореализации, свободе, социальной справедливости, равенству прав и т.д. Описываются принципы понимания геополитических интересов и приоритетов развития Украины, которое прослеживается в определении ими назначения украинского государства, закономерностей реализации её внутренней и внешней политики. Обосновывается целесообразность реализации преимуществ, которые предоставляет стратегическое расположение Украины на стыке европейской и азиатской цивилизаций, что, в принципе, даже обязывает Украину стать коммуникационной цепью, объединяющей Запад и Восток, Север и Юг.

Ключевые слова: геополитика, ценности, приоритеты, Украина, международные отношения.

THE VALUE PARADIGM OF UKRAINIAN GEOPOLITICAL THOUGHT OF THE LATE NINETEENTH AND EARLY TWENTIETH CENTURIES

Fedoruk Petro

seeker of the Drahomanov National Pedagogical University (Ukraine)

petr@ste.kiev.ua

Annotation

In this article is analyzes the works of prominent Ukrainian geopolitical thinkers of the late XIX – early XX centuries (M. Drahomanov, S. Podolinsky, M. Mihnovsky, Yu. Bachinsky, M. Hrushevsky, V. Vynnychenko, W. Lipinski, S. Rudnytsky, O. Bochkovsky, A. Syniavsky, N. Stsiborsky, V. Starosolsky, S. Dnistriansky, S. Shelukhin, Yu. Lypa, etc.). It is proved that these thinkers at a high scientific level investigated history of the Ukrainian nation, its mentality, culture, and values. It is emphasized the priority for national geopolitical thought the values inherent to the modern highly developed societies: the value of person as a spiritual being, who strive for self-seeking, freedom, social justice, equality of rights, etc. It is revealed a vision by domestic researchers of geopolitical interests and priorities of Ukraine's development, which is traced to determine their destination of Ukrainian state, the implementation of its internal and external geopolitical content. It is shown that the core values, interests and priorities of Ukraine, which were identified by national researchers in the late XIX – at the first half of the XX centuries are still relevant at present. The opinion that, despite the significant geopolitical changes that have occurred in the world since that time, remained unchanged Ukraine's strategic location at the crossroads of European and Asian civilizations, so it not only opens up possibilities, but even obliges it to become the communications chain, uniting the West and East, North and South.

Keywords: geopolitics, values, priorities, Ukraine, international relationships.

Сучасне українське суспільство розколоте: паралельно існують дві культури, дві системи оцінок, норм, що виявляється в дестабілізації суспільства, виникненні конфліктів та напруженості. Поряд зі збереженням авторитарно-бюрократичних цінностей радянського суспільства спостерігається некероване, стихійне впровадження нових, запозичених цінностей західного суспільства без урахування місцевих ментально-психологічних особливостей [1, 9]. У той же час, відродження цінностей, властивих власне українському народу, тих, що формувалися до радянської пропаганди, відбувається повільно, хоча вони значно ближчі до притаманних сучасним розвиненим країнам постматеріальних цінностей, ніж міфічні абстракції радянської доби.

Що стосується власне українських геополітичних цінностей, то ми знаходимо їх в працях видатних вітчизняних мислителів кінця XIX – першої половини XX століть, які на високому науковому рівні досліджували історію українського народу, його менталітет, культуру, цінності – М. Драгоманов, С. Подолинський, М. Міхновський, Ю. Бачинський, М. Грушевський, В. Винниченко, В. Липинський, С. Рудницький, О. Бочковський, А. Синявський, М. Сціборський, В. Старосольський, С. Дністрянський, С. Шелухін, Ю. Липа та інші. Аналіз їх геополітичних праць дає можливість говорити про те, що характерними, ціннісно-визначальними рисами української геополітичної думки кінця XIX – першої половини XX століть були наступні: своє ставлення до співпраці між народами представники вітчизняної геополітичної думки формували, виходячи з права націй на самовизначення, необхідності взаємоповаги і взаємовигідності співпраці між країнами; українські дослідники переважно демонстрували відсутність імперіалізму та зазіхання на чужі території; переважна більшість представників української геополітичної думки були прихильниками побудови демократичного громадянського суспільства; у поглядах українських мислителів практично відсутнє таке явище як расизм; для представників української геополітичної думки держава не була ціллю сама по собі, а лише засобом задоволення потреб людей; як гуманісти, українські дослідники не поділяли гасла про те, що мета виправдовує засоби [2, 131-171].

Такі ціннісні орієнтації вітчизняної геополітичної думки успадковані нею з всієї історії вітчизняної суспільно-політичної думки, адже українські мислителі, що здавна задумувалися над взаємозв'язком між географічними факторами і життям людини, суспільства, держави, завжди більше, ніж їх зарубіжні колеги, акцентували увагу саме на таких геополітичних чинниках, як менталітет, релігія, культура, природні права людей і народів, що значною мірою вплинуло на формування філософсько-світоглядних традицій української геополітичної думки [2, 73].

Важливою ілюстрацією ціннісних орієнтацій вітчизняної геополітичної думки є таке важливе для всіх геополітиків питання, як територія держави, визначення її меж, а також право народів на самоврядування. На відміну від деяких зарубіжних геополітиків, які пропагували розширення "життєвого простору" держав відповідно до їх сили, провідні українські дослідники за основу визначення території держави брали етнічний принцип, вважаючи, що всі народи мають право на самовизначення і самоврядування на тих землях, де вони мають більшість. Зокрема, такого підходу дотримувалися М. Драгоманов, М. Грушевський, С. Рудницький та ін. С. Рудницький навіть наголошував, що український менталітет взагалі не сприймає завойовницьких ідей, вимагаючи лише те, що належить йому за правом: "Дальша прикмета україн-

ської історично-політичної традиції – це цілковитий брак імперіалізму. Польська і московська політична думка основана на поневоленню сусідніх народів... Українці бажать собі лиш української національної держави в етнографічних границях. Вони хочуть бути господарями лише на своїй власній землі – чужого не бажать і, наскільки можна судити по минувшині й теперішності, бажати не будуть" [3, 70].

Певна частина популярних у світі геополітичних вчень, зокрема, поширені в Німеччині й Росії, тяжіли до тоталітаризму. Натомість, майже всі українські ж мислителі стояли на демократичній платформі, були прихильниками якнайбільш вільного розвитку особи в державі та пропагували будівництво громадянського суспільства. Так, у роботі "Переднє слово до "Громади" М. Драгоманов пропонував надати широкі права громадам – територіям з органами місцевого самоврядування [4, 301]. Ідеї демократії та громадянського суспільства відстоювали М. Міхновський і М. Грушевський, зокрема, останній писав: "Коли ми здобудемо автономію України: щоб наш край мав у себе дома в Києві свою законодавчу Думу (сейм), свій виборчий уряд (міністрів) – вибраний всією людністю України, тоді трудящий народ український буде по своїй волі порядкувати всім на Україні" [5, 73]. Прихильником демократичного державного ладу був С. Рудницький, який відзначав, що демократизм відповідає традиціям державного будівництва українців: "Політичний устрій самостійної України повинен бути в ім'я споконвічних традицій і вимагань українського народу якнайбільше свободолюбивий. Автономія громад і земель (які повинні б бути не більші, як по 10000 кв. км) мусить бути дуже широка, однак при сильній центральній владі і сильнім національнім парламенті. Кожна громада, сільська чи міська, мусить мати свою широку автономію з виборною радою й виборними урядниками... В ім'я споконвічних соціальних ідеалів мусять на самостійній Україні всі горожами бути собі рівні не лише політично, але й суспільно й економічно" [3, 91-92].

На відміну від деяких зарубіжних доктрин, що вважали пріоритетними права держави, розглядаючи її населення переважно як засіб досягнення поставлених цілей, вітчизняна геополітична думка ставила в центр інтересів саме людину. Так, Ю. Бачинський вказував "Остаточною ціллю кожного народу є не держава, а його можливо найкращий, свободний, культурний розвиток. Держава це лише засіб для цього" [6, 18]. В. Винниченко писав: "Але нашою метою, істотною, ґрунтовною метою була не сама державність. Наша мета була – відродження, розвинення нашої національності, пробудження в нашому народі своєї, національної гідності, почуття необхідності рідних форм свого розвитку, здобуття цих форм і забезпечення їх. Державність же є тільки засіб для цієї істотної цілі" [7, 257].

Прагнучи здобуття свободи і добробуту для українських громадян, призначення держави вітчизняні дослідники бачили в категоріях загальнолюдських цінностей. М. Грушевський писав: "Для того щоб дати з України світові ще одну міщанську республіку, хоч би й демократичну, по правді, не варто було стільки труда й заходів... Найкращі сини нашого народу, цвіт і надія його поклали голови – і покладатимуть їх ще для того, щоб дати щось дійсно цінне своєму народові – і в нім людству взагалі... Обставини так склалися, що великі завдання і досягнення стали для нас можливі, що ми можемо творити не тільки свободну й незалежну Україну, а й Україну Велику. Велику не територією, чи багатством, чи пануванням над іншими, а велику отими соціально-моральними вартостями... Цієї величини я їй бажая й прагну, іншої – імперіалістичної, чи мілітаристичної – не хочу ні трохи, вважаю її небезпечною спокусою" [8, 163-165].

З шанобливого ставлення до людини як найвищої цінності випливало й ставлення вітчизняних дослідників до національного питання. Відстоюючи рівність

всіх народів, вони наголошували, що це поширюється навіть на народи, які самі поневолювали українців, розуміючи, що поневолювачами виступали не народи, а їх владні верхівки. Ось що писав з цього приводу М. Драгоманов: "Всі народи – москалі, поляки чи русини – мають і своє зло, і своє добре в натурі, і зло більше виходить від малої освіти, ніж з натури народів, і через те, нам усім – і русинам, і москалям, і полякам, замість того, щоби ворогувати, треба освічатись і добувати укупі волі, то тоді й усякі причини до незгоди щезнуть" [9, 397].

Заслугують на увагу думки з приводу національного питання Ю. Бачинського: "Після падіння Російської імперії на території України встановлюється УНР, і Перший Український Парламент (Центральна Рада) був найпершим початком її діяльності, який скасував всі расові обмеження, що були введені російським урядом, та проголосив принцип самовизначення і повної свободи саморозвитку для всіх расових меншин, підтверджуючи дані принципи на практиці" [10, 226].

М. Грушевський відзначав, що слід "упорядкувати нове життя так, щоб воно було добрим не тільки для самих українців, але і для всіх тих інших народностей, яких історична доля розселила на Україні і які хочуть теж бути її добрими горожанами і вірними синами разом із українцями" [5, 68].

Автор книги "Розподіл Росії" Ю. Липа зазначав, що імперська машина, краху якої він прагнув, гнобила всі народи, що жили на її території, причому більше за інших – етнічних росіян: "З усіх народів Росії найменше був досліджуваний один народ. Не українці, які все ж у найтяжчу хвилю не зірвали ниток своєї національної традиції, не поляки, що їх Духа не знищив добробут під Росією, не гноблені в нечуваній спосіб кочові калмики, навіть не грузини, жиди, естонці, – лишень один з двох найбільших народів на території Росії – московини. Московський народ – це, властиво, найбільш таємничий народ Росії і, здається, народ, що найлегше улягає денационалізації. Його святощі були знищені царатом далеко ґрунтовніше, ніж у інших народів" [11, 31-32].

Отже, традиційними цінностями для вітчизняної геополітичної думки є ті цінності, які притаманні сучасним високорозвиненим суспільствам, а саме: цінність людини як духовної істоти, що прагне самореалізації, свобода, демократія, соціальна справедливість тощо. Тож українцям немає потреби ні підтримувати міфічні псевдогуманні цінності, нав'язані радянською пропагандою, ні запозичувати цінності західного світу, які не враховують наші ментально-психологічні особливості. Потрібно відроджувати власні цінності, які, з одного боку, цілком відповідають сучасним постматеріальним тенденціям, а з іншого – враховують українську специфіку.

Важливою характерною рисою української геополітичної думки є її переважна орієнтація на внутрішні геополітичні чинники. В. Липинський у своїх "Листах до братів – хліборобів" прямо вказував на хибність думки, начебто зовнішньополітична орієнтація може бути визначальною для реалізації геополітичного призначення країни: "Орієнтацією серед політиків на Україні (без огляду на їх національну приналежність) називається спосіб знайти собі поза межами України союзника, запевнити його в своїй безмежній відданості і, одержавши в той спосіб його ласкаву допомогу, захопити з цією допомогою владу над своїми земляками... Якби нас було не 40 мільйонів, а 1 мільйон, і якби ми жили в якихось пустинних горах, або болотах, а не на найкращій в Європі землі, то, "діставши" відповідну суму франків, марок чи стерлінгів та трохи "вже готової" поліції, можна б було від біди завести у нас свій державний лад і порядок. Але маючи землю, за яку власне б'ються між собою ті зовнішні сили, яких ми для політичного визволення тієї землі хочемо вжити, і маючи замість свідомої, зорганізованої нації сорок мільйонів національно неусвідомлених, а

політично збаламучених різними демагогами, взаємно себе ненавидячих і ненавидячих усяку владу одиниць, розбитих зверху на сотні ворогуючих "партій", а знизу на тисячі воюючих між собою "республік" – трудно допустити, щоб у сучасній виснаженій і хворій Європі знайшлась поза нами сила, яка б, всупереч нам самим, збудувала для нас на нашій землі державу і зорганізувала нас в модерну європейську націю. Ніхто нам не збудує державу, коли ми самі її собі не збудемо і ніхто з нас не зробить нації, коли ми самі нацією не хочемо бути" [12, 65-67]. Тож саме на внутрішніх реформах акцентували увагу вітчизняні мислителі, коли міркували про фактори, що можуть зробити український народ сильним, процвітаючим, забезпечити реальний суверенітет, панування на власній землі та поважне місце на міжнародній арені.

Серед внутрішніх факторів найбільшу увагу українські мислителі приділяли соціальному, справедливо вважаючи що без реального забезпечення соціально-економічних прав і свобод громадянина розмови про його політичну та інші свободи залишаться лише розмовами. Тож М.Драгоманов відзначав: "На те, щоб технічний поступ не шкодив біднішим людям, знайдено вже лік, лік той просвіта і єдність між людьми, між робітниками, в домаганню підвищити плату за працю, примусити державні, крайові і громадські уряди ліпше впроваджувати копальні, фабрики, доми для робітників, а далі в домаганню, щоб всі ті заклади переходили під уряд і на власність самих робітничих спілок" [13, с.68]. У програмі очолюваної М.Міхновським Української народної партії були записані права, яких, на жаль, більшість українців реально не має й досі, зокрема: "8-годинний робочий день. Скорочення цього часу там, де йде вироблення шкідливих для здоров'я препаратів... Заборонити працю жінок-робітниць в часи вагітності і після роду на час, який визнає потрібним медичинська наука, без утрати заробітної плати на весь час хвороби жінки... Фабрики, заводи, робітні, копальні і т.д. мусять бути добре вентилявані, збудовані по вимогам сучасної науки гігієни... Заборона оплачувати товарами працю робітника. Щотижнева розплата з робітниками" [14, 23-24]. Визначаючи завдання, які стоять перед українською нацією, С.Рудницький також писав про "здобуття найкращих умов існування" для народу [15, 278].

Розмірковуючи про рецепти соціально-економічного піднесення українського народу, Ю.Бачинський і С.Рудницький відзначали, що одним з пріоритетів має бути звільнення економіки від російського контролю: "Для того, щоб стати багатою і щасливою при таких відмінних умовах, для могутнього індустріального розвитку необхідно, щоб Україна змогла самостійно розпоряджатись своїми продуктивними силами і визначати економічну політику відповідно до своїх інтересів. А це у єдності з Росією неможливе... Україна дійсно надіється на Росію і створює для неї важливий ринок збуту, але не тому, що Україна не в стані розвинути свій власний, а тому, що саме економічна політика російського уряду провадилась так, що переробна промисловість саме Росії, а не Україні, могла розвиватись, хоча для цього в Україні створені усі передумови. Тому російський уряд детально вивчає усі можливі засоби: і відповідні побудови залізниць, тарифна політика, банківська політика і обмежуюче мито проти іноземної конкуренції. "Дякуючи" цій економічній політиці Росії Україна опускалась до країни виробництва напівфабрикатів і сировини" [16, 217]. "Наконецне оброблення, яке приносить найбільші бариші, лишається для фабрик московського центру. Щороку заробляє тим способом Московщина на Україні сотні мільйонів рублів" [3, 86-87].

Варто відзначити також, що вже в першій половині ХХ століття С. Рудницький і Ю.Липа наполягали на необхідності використовувати вигідне територіальне розташування України для використання її транспортних можливостей і розвитку в

якості торгівельного центру: "Для розвитку торгівлі має Україна дуже гарні дані як через своє географічне положення, так і через свої природні багатства. Україна лежить між культурними землями Середньої Європи та багатими землями Західної Азії, між країнами Півночі та землями, що розположились довкруги Середземного моря" [3, 87]. "Україна від початку свого існування осілого в ній населення аж донині була краєм, завжди зв'язаним з великими торговельними магістралями. В будучині треба сподіватися на скоріше збільшення її значіння серед видатних геополітичних одностей світу" [17, 97].

Визначаючи геополітичне призначення України, С.Рудницький наполягав на її ролі в якості впливової європейської країни: "Ми – великий народ, наш край – величезний, ми мусимо бути так високо поставлені серед інших народів Європи, як нам після нашої численності й після величини нашої країни належиться" [3, 79]. При цьому, дослідник вказував шляхи, якими Україна могла довести свою значимість у вирішенні європейських і світових проблем, зокрема, зазначаючи, що створення сильної української держави допомогло б зняти напругу на сході і півдні Європи, а Україна могла б стати гарантом стабільності у цьому регіоні, гарантуючи незалежність сусідніх держав: "Утворення Української національної держави в етнографічних границях є самотнім способом, щоб запобігти заколотам і конфліктам у південно-східному куті Європи, так важливому для світового господарства й для світової політики... Українська національна держава може бути найсильнішою підпорою польської національної держави... була б для Чехословаччини найкращою гарантією її самостійності... Угорська держава мала б як сусідка України тільки позитивні користи: безпосередню лучбу зі Сходом Європи без російської небезпеки... Українська національна держава не творила би ніякої небезпеки для самостійності Румунії й відділювала б її своїми широкими просторами від російського колосу".

Крім того, С.Рудницький обґрунтовував вигідність існування української держави для тогочасних провідних країн світу – Німеччини, Великобританії, Франції, Італії, США, Японії, а також відзначав важливість незалежності України для створення нових міжнародних торговельних шляхів, розвиток яких блокував російський уряд [18, 145-152, 179-186, 205-206]. Майже за століття до Зб. Бжезінського вітчизняний мислитель відзначав, що існування незалежної української держави стримувало б подальшу експансію Росії в регіоні [15, 294]. Заради досягнення спільних цілей країн Центрально-Східної Європи С.Рудницький пропагував створення Балто-Чорноморської федерації на чолі з Україною, до якої мали б також увійти Фінляндія, Естонія, Латвія, Литва, Білорусія, Донська Республіка, Кубанська Республіка, Північний Кавказ, Грузія, Азербайджан, Вірменія. Якщо аналізувати геополітичне призначення України, запропоноване С.Рудницьким, за сучасними стандартами класифікації системи міжнародних відносин, то це мала б бути щонайменше велика регіональна держава із впливом на світові процеси, порівняним з тим, що зараз мають Великобританія, Німеччина, Франція.

Виходячи з геополітичних цінностей та інтересів українського народу, що сформувалися протягом віків, а також враховуючи нинішнє місце нашої держави у сучасному геополітичному середовищі, в новій геополітичній ієрархії глобалізованого постбіполярного світу вважаю за необхідне вжити ряд заходів, необхідних для геополітичного ствердження України, яка має посісти гідне місце у новій світовій ієрархії. Більшість цих заходів стосуються внутрішньої політики, адже саме вона має бути визначальною для формування зовнішньої політики, бо національні інтереси визначає народ, а не зовнішньополітична кон'юнктура.

Література:

1. Жабінець Н.В. Політичні цінності та їх втілення у процесі демократизації українського суспільства: Автореф. дис. канд. політ. наук: 23.00.03 / Національний педагогічний ун-т ім. М.П.Драгоманова – К., 2006. – 20 с.
2. Хилько М.М. Філософсько-світоглядні підвалини української геополітичної думки: Дис. канд. філос. наук: 09.00.12 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2004. – 208 арк.
3. Рудницький С. Чому ми хочемо самостійної України // Чому ми хочемо самостійної України. – Львів: Світ, 1994. - С.36-93.
4. Драгоманов М. Переднє слово (до "Громади" 1878 р.) // Вибране / Упорядн. та авт. іст.-біогр. нарису Р.Мищук. – К.: Либідь, 1991. – С.276-326.
5. Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть // Великий українець: Матеріали з життя та діяльності М.С.Грушевського / Упорядн., підгот. текстів та фотоматеріалів, комент., прим. А.Демиденка. – К.: Веселка, 1992. – С.61-75.
6. Бачинський Ю. Большевицька революція і Українці. Критичні замітки. – Берлін, 1928. – 135 с.
7. Винниченко В. Відродження нації. В 3-х т. – К.: Видавництво політичної літератури України, 1990. – Т.І. – 348 с.
8. Грушевський М. На порозі нової України // Великий українець: Матеріали з життя та діяльності М.С.Грушевського / Упорядн., підгот. текстів та фотоматеріалів, комент., прим. А.Демиденка. – К.: Веселка, 1992. – С.133-178.
9. Драгоманов М. Неправда – не просвіта // Літературно-публіцистичні праці. У 2 т. – К.: Наукова думка, 1970. – Т.2. – С.397-415.
10. Бачинський Ю. Єврейські погроми на Україні та Українській Народній Республіці // Бегей І. Юліан Бачинський: соціал-демократ і державник. – К.: Основні цінності, 2001. – С.224-231.
11. Липа Ю. Розподіл Росії. – Львів: Інститут народознавства НАН України, 1998. – 148 с.
12. Липинський В. Листи до братів-хліборобів. – Нью-Йорк: Булава, 1954. – 475 с.
13. Драгоманов М. Рай і поступ. – Вінніпег, 1916. – 97 с.
14. Програма Української народної партії // Самостійна Україна. Збірник програм українських політичних партій початку ХХ століття. - Тернопіль: Редакційно-видавничий відділ управління по пресі, 1991. - С.23-53.
15. Рудницький С. До основ українського націоналізму // Чому ми хочемо самостійної України. – Львів: Світ, 1994. - С.272-349.
16. Бачинський Ю. Росія і Україна // Бегей І. Юліан Бачинський: соціал-демократ і державник. – К.: Основні цінності, 2001. – 256 с. – С.215-219.
17. Липа Ю. Призначення України. – Львів: Просвіта, 1992. - 272 с.
18. Рудницький С. Українська справа зі становища політичної географії // Чому ми хочемо самостійної України. – Львів: Світ, 1994. - С.94-209.

Рецензенти:

доктор політичних наук, професор Київського національного університету імені Тараса Шевченка – М.А.Шульга

доктор політичних наук, професор Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова – О.В.Бабкіна

Стаття рекомендована до друку редколегією журналу Київського національного університету ім. Т.Г.Шевченка «Політологічний вісник». Протокол № 2 від 26 березня 2013 р.